

**ERTEK TEKSTLERINDEGI “HEAD/BAS” KOMPONENTLI
FRAZELOGIYALIQ BIRLIKLERDİN ÓZGESHELİKLERIN
KOMPLIKATIV METOD JÁRDEMINDE ANALIZLENIWI**

Arzimbetova Sarbinaz Abdambetovna
*PhD, QMU, Awdarma teoryyası hám
ámeliyatı kafedrası*
E-mail: happy_girl89@inbox.ru
Tel: +99897-349-78-58

DOI:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14238666>

Frazeologiyalıq birliklerdi komplikativ metod járdeminde izertlegen ilimpaz S.G.Gavrin frazeologiyalıq birlikler kólemi haqqında hám keń túsiniq beredi. Onıń pikirinshe, frazeologiyalıq birliklerdi úyreniwde funkcionallıq-semantikalıq komplikativlik (quramalılıq) metodı yamasa kóp qatlamlılıq ádisi tiykarında izertlew unamlı nátiyje beredi. Ilimpaz, frazeologiyalıq sistema quramındaǵı sózler yaki turaqlı birlikler leksikalıq sistema quramındaǵı sózler sıyaqlı funkcionallıq-semantikalıq komplikativlik metod kriteriyalarına tolıq juwap beredi. S.G.Gavrin házirgi rus tilinde frazeologiyalıq birliklerdiń klassifikaciyasın komplikativ metod tiykarında islep shıqtı. Onıń aytıwınsha, komplikativlik – barlıq sóz birikpeniń semantikalıq hám funkcionallıq komplikativlik belgilerin óz ishine aladı [Gavrin 1974:49]. S.G.Gavrin, frazeologiyaniń tiykarǵı obyektı – ekspressiv-metaforalıq Frazeologiyalıq birlikler, al gnoseologiyalıq hám ellipsislik frazeologiya pereferiyada jaylastırıladı yamasa ulıwma shıǵarıp taslanadı dep kórsetedi. Ellipsislik FB qatarına S.G.Gavrin sóylewde lokalizaciyalaw funkciyasın atqaratuǵın frazeologiyalıq birlikler kiredi degen pikirdi bildiredi, mısalı: «anaw da emes, mınaw da emes»; gnoseologiyalıq FB – biliw nátiyjelerin sistemalastırıw funkciyasın atqaratuǵın frazeologiyalıq birlikler, mısalı: «hámme zat ótkinshi, hámme zat ózgeredi» [Gavrin 1974: 21].

Gavrinniń pikiri boyınsha, komplikativ metodtıń wazıypalarına tómendegiler kiredi:

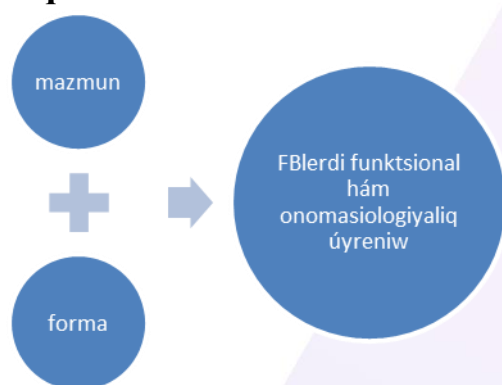
1. sózdiń ekspressiv-metaforalıq sıpatı haqqında maǵlıwmat beriw («qoy awzınan shóp almas» sózlerdiń ekspressiv-metaforalıq birikpeleri);
2. sóz dizbeginiń quramındaǵı komponentlerdiń strukturalıq kemeyiwi arqalı lokalizaciyalaw (ellipsislik «keldi, kórdi, jawlap aldı»; «kim kimdi tutadı»);

3. insannıń kognitiv iskerligi nátiyjelerin jıynaw hám sistemalastırıw (gnoseologiyalıq «haqıyqatlıq tartısta tuwıladı»; «óndiriwshi kúshler»; «kvant generator»; «inglis qorǵanı»).

Sózlerdiń hár qanday turaqlı dizbekleri ilimpaz tárepinen komplikativ (quramalı), funkcional hám semantikalıq jaqtan qospa dep esaplanadı. Funkcional'-semantikalıq klassifikaciyada biz frazeologiyalıq birliktiń semantikalıq máni keńligin ajratıp, onıń sóylew wazıypası menen belgilenetuǵın principin úyrenemiz.

Sonday eken, frazeologiyalıq birliktiń xarakterli sıpatı onıń awız-eki sóylew tilindegi mánisin ańlatıwshı obrazlılıǵı hám funkcional-semantikalıq quramalıwın kórsetiw bolıp tabıladı. Ásirese, frazeologizmler haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwdegi ózgesheligi hám parıqlanıw xarakterine qaray ajralıp turadı. Sol sebebli, frazeologiyalıq birliktiń forması, yaǵnıy onıń strukturalıq quramı barlıq ózgerislerge hám túrli strukturalıq dúziliske ajratılıp izertleniwi zárúr. Hár qanday birliktiń lingvistikalıq hádiyse sıpatındaǵı tolıq xarakteristikasını izertlew túrli tárepten ámelge asırıladı, yaǵnıy quramı, máni, qollanıw hám basqa ayırmashılıqlar tiykarındaǵı kompleks tańlawdı óz ishine aladı. Bul hádiyse túrli ulıwmalıq anıqlanganda olardıń basqa elementlerden ayırmashılıqlarına tiykarlanadı (formal, semantikalıq, funkcional hám basqalar). Frazeologiyalıq birliklerdi funkcional hám onomasiologiyalıq jaqtan úyreniw mazmunnan formaǵa baǵıtlangan xarakteristikasını óz ishine aladı (Qarań: Súwret 3.1.1). Bunday súwretlew principini sóylewshiniń sanasında payda bolatuǵın bilim hám oylardıń ańlatılıw tártibindegi bolǵan jolda sáwlelendiriwge qaratılǵan [Gavrin 1974: 18-20].

Frazeologiyalıq birliklerdi funkcional hám onomasiologiyalıq úyreniw

Solay etip, sózlerdiń arnawlı dizbekleri yamasa komplikativlardıń úsh túri ajralıp turadı: 1) ekspressiv-metaforalıq; 2) ellipsislik; 3) gnoseologiyalıq (aforizmler, qospa atamalar hám nomenklaturalıq atamalar). Bunnan tısqari, S.G. Gavrin qánigelespegen turaqlı sózlerdi ajratıp izertlengen. Bular sheklengen, yaǵnıy quramındaǵı bir sóz yamasa bir neshe sózdiń dizbeklesiwi hám idiomalar bolıp,

yaǵnıy frazeologiyalıq birliklerdiń qısqartılıwı úyreniledi («jan dos», «bastı awırtıw», «keń saqal», «húkimet jılawı» hám basqalar).

Komplikativ metod London lingvistikalıq mektebiniń aǵzası Dj.R.Firs hám rus tilshi ilimpazları N.N.Amosova hám V.L. Arxangelskiydiń variativ metodları negizinen kelip shıqqanlıǵın esapqa alǵan halda tekst quramındaǵı FBlerdiń gewardeniw ózgesheliklerin úyrenemiz.

Ertek tekstlerindeki “head/bas” komponentli frazeologiyalıq birliklerdi komplikativ metod járdeminde analiz processinde Qaraqalpaq folklorınıń 67-76 tomlarındaǵı bir neshe ertekler alındı, izertlew materiallarında «bas» komponenti 2596 ret tákrarlanǵan: bas baǵıw – izin oylaw, qara basınıń ǵamın tilew; jandalbas – tınıshsızlanıw, qorqıw, jan talasıw h.t.b.

1) *Sol shopan patshanıń qoyın baǵıp kún kóredi eken. Óziniń **bası da taz**, túri de ábeshiy bolıp, júdá usqınsız eken. Neshshe jul xannıń qoyın baǵıp júrip, bir kúni tús kóredi. Túsinde **basında ay tuwıp**, kindiginen sholpan juldız tuwıp turǵanın kóredi* («Shopan bala» ertegi, 9 bet);

2) *Qádingi ádeti boyınsha qız úyrek bolıp ushadı, Qıran qaraqshı tuyǵın bolıp quwadı. Qızǵa jaqınlasıp kelgende aldılarınan bir úlken kól duslasıp, qız bir **mákibas** shortan bolıp kólge túsedi de ketedi* («Jaman kúyew» ertegi, 20 bet);

3) — *Sen buǵan julama. Meni soyǵannan keyin barlıq súyeklerimdi jiynap alıp, belgili bir jerge kómiwdi umıtpa. **Basına qıyın is túskende** sol jerge bar, — depti* («Jetim qızdıń baxtı» ertegi, 22 bet);

4) — *Sen bul jerden ket, eger ketpeseń, meniń erim menen káynim seni jep qoyadı, — deydi. Qız hayalǵa **basınan ótken waqıyanı** aytıp beredi. ...* («Muratına jetken bala» ertegi, 23 bet);

«Bası taz, basında ay tuwıw, mákibas shortan, basımda tajım, basqa is túsiw, basınan ótken waqıya, bas qaraw, bas sıypaw, bas jew, bas julıp, bas toqıldap, bas muz qoyıp, basqa juwırıw, bas awǵan, qara bas, basqa shıraq jaǵıw, bas jibi, at basınday» sóz birikpeleri komplikativ metod járdeminde analizge tartıldı.

Inglis tilindeki «Head» komponentli frazeologiyalıq birliklerdi komplikativ metod tiykarında analizlew ushın 1158 kólemdegi inglis ertekleriniń tekstleri paydalanıldı. «Head» leksikalıq birlik ertek tekstlerinde qaraqalpaq tilindeki sıyaqlı kóp tákirarlanbaydı, bunıń tiykarǵı sebebi «Head» birligi «Bas» sıyaqlı derivativ ózgeshelikke iye emes. Ertek tekstlerinen tómendegi mısallar analiz ushın tańlandı:

1) *“Now there’s the flax,” says he, “and if that ain’t spun up this night, **off goes your head.**” And then he went out and locked the door* («Tom Tit Tot» fairytale, 15 p.);

2) *Well! she laid down her little golden head without fear; and whist! down came the axe, and it was off. So the mother wiped the axe and laughed («The Rose Tree» fairytale, 18 p.);*

3) *As he drew near to the wood where he had left his wife, he heard a parrot on a tree calling out his name: “Mr. Vinegar, you foolish man, you blockhead, you simpleton; you went to the fair, and laid out all your money in buying a cow («Mr. Vinegar» fairytale, 24 p.);*

Juwmaqlap aytqanda, London lingvistikalıq mektebi, Dj.R. Firs, idiomatikalıq sóz dizbeklerdiń áhmiyetin, olardıń til ózgesheliklerin analizlew zárúr ekenligin aytıp ótdi. Idiomatikalıq sóz dizbekler qatań dizbeklesken, formalı til elementlerinen ibarat bolıp, málim bir maǵlıwmat yamasa oy-sezimlerdi jetkeriw ushın arawlı bir kontekst tiykarında qollanılatuǵın til elementlerinen ibarat dep esaplaydı.

Komplikativ metodu tiykarında frazeologiyalıq birliklerdi úyreniw tómendegi ózgesheliklerdi anıqlawǵa járdem berdi: kontekstual (sóz dizbeklerdiń mánisi lingvistikalıq, social hám mádeniy kontekstlerge baylanıslı halda anıqlanadı); funkcional (sóz dizbekler abstrakt, kontekstsiz til qaǵıydaları, túrli social maqsetlerdi gewdelendiriw quralı); dizbeklesiw (sóz birlikler quramındaǵı sózlerdiń birgelesiw tendenciyası, qatań hám formulalı tábiyatı menen baylanıslı), prosodiya hám intonaciya (sóz dizbeklerdiń mánisi hám pragmatikalıq funkciyaları), sóz mániniń awısıwı (metaforikalıq yamasa metonimiyalıq negiz), social tásir (sóz dizbeklerdiń kúndelikli baylanıs quralı sıpatında tuwrı qollanıw dinamikası), mádeniy hám regionallıq ózgerisler (túrli mádeniyatlar hám regionlardaǵı parıq mádeniyat normaları, isenim hám dástúrlerde sáwleleniwı).

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Qaraqalpaq folklorı. – Nókis: Ilim, 2013. – T. 1-100.
2. Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń aktual máseleleri. Qaraqalpaqstan, 2011.
3. Qaraqalpaq folklorı. IV tom. Qaraqalpaq naqıl maqallar. Nukus: Karakalpakstan, 1978. – 375 b.
4. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка. — Пермь, 1974. С.21–46
5. Архангелский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов-на-Дону, 1964. С.121–137.
6. Oringalieva D., Tajieva A. CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING IN TEACHING ENGLISH TO KARAKALPAK HISTORY LEARNERS //QUALITY OF TEACHER EDUCATION UNDER MODERN CHALLENGES. – 2023. – T. 1. – №. 1. – С. 737-741.